

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNKİŞAFINDA HAVA NƏQLİYYATININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

İxtisas: 5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

Elm sahəsi: İqtisad

İddiaçı: **Musa Rzaqulu oğlu Hacıyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının
“İqtisadiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər

iqtidad elmləri doktoru, professor
Səfər Həsən oğlu Pürhani

Rəsmi opponətlər:

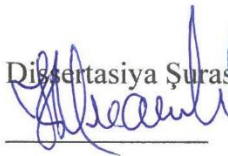
iqtidad elmləri doktoru, professor
Sabir Qənbər oğlu Cümşüdəv

iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt
Əliheydər Vəliəhəd oğlu Panəliyev

iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt
Asif Mirlazım oğlu Mustafayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.10
Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının sədri:

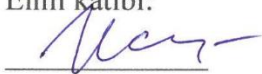

iqtidad elmləri doktoru, professor
Nazim Müzəffər oğlu İmanov

Dissertasiya Şurasının

Elmi katibi:

iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Sevdə Məmməd qızı Seyidova

Elmi Seminarın Sədri:

iqtidad elmləri doktoru, professor
Tərbiz Nəsim oğlu Əliyev

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya iqtisadiyyatının artan qloballaşması fonunda Azərbaycanın əhalisi və biznesi beynəlxalq əlaqələrə daha çox cəlb olunur. Artıq Azərbaycan dünya miqyasında sabit və dayanıqlı iqtisadiyyatı olan, mühüm geosiyasi, geoiqtisadi mövqe tutan dövlətə çevrilmişdir. Suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin edən müstəqil Azərbaycan Respublikası beynəlxalq və regional əməkdaşlığa sanballı töhfələr verir. Onun təşəbbüsü və iştirakı ilə qlobal layihələr uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində dünya iqtisadiyyatında söz sahibi olan “qlobal oyunçu” statusunu qazanmışdır. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri də ildən-ilə genişlənir. Əgər ölkəmiz 2015-ci ildə dünyanın 165 ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqələri qurmuşdursa, artıq 2023-cü ildə onların sayı 194 çatdırılmış, idxal tərəfdaşlarının sayı 39, ixrac tərəfdaşlarının sayı isə 11 vahid çoxalmışdır. Azərbaycanın təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Ələt Azad İqtisadi Zonasının layihələrinin icrası Azərbaycan tranzit potensialını artırmış, yükdaşımalar dinamik xarakter almışdır. Füzulidə, Zəngilanda və Laçında beynəlxalq hava limanlarının istismara verilməsi Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Bütün bu reallıqların icrasında nəqliyyat sektorunun rolu və əhəmiyyəti danılmazdır. Bu sektorun tərkibində hava nəqliyyatı özünə məxsus mövqeyə malikdir. Hazırda beynəlxalq ticarətdə, sürətli çatdırılmada və müasir logistika zəncirlərində hava nəqliyyatının rolunu gücləndirir. Həmin sektorunda ehtiyat imkanları mövcuddur, onlardan səmərəli istifadəyə zəruri ehtiyac duyulur. Görünür elə buna görə də Azərbaycan 2030-cu ilədək Milli Prioritetlərdə və 2022-2026-cı illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında, nəqliyyat sektorunda daxil olduğu qeyri-neft iqtisadiyyatını daha da inkişaf etdirmək nəticəsində dünya iqtisadiyyatında ölkənin mövqeyini gücləndirmək, daha yuxarı gəlirli ölkələr qrupuna daxil olmaq başlıca hədəflərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi aviasiya sektoru maliyyə riskinə məruz qalır və qlobal siyasi şəraitdə dəyişikliklərin

təsirinə rastlayan dinamik bazar mühitində işləyir. Bu səbəbdən, hava nəqliyyatı biznesinin sabitliyi hava yollarının səmərəli idarə edilməsindən çox asılıdır. Müasir texnologiyalardan istifadə edərək, davamlılığı təmin etmək üçün bazarın genişlənməsini proqnozlaşdırmaq çox vacibdir.

Hava nəqliyyatı sənayesinin yük segmentində dərin institusional və struktur yenilənmə aparılmadan Azərbaycanın beynəlxalq hava yükdaşımaları bazarında özünəlayiq mövqe tutması çətinləşir. Bu kontekstdə müasir texnologiyaların tətbiqi, marketing strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və maddi-texniki infrastrukturun yenilənməsi hava yükdaşımalarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas şərtləri kimi çıxış edir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi və qitə statusu həm daxili, həm də ixrac-idxal ticarəti üçün əsaslı tranzit potensialının olduğunu göstərir. Bu potensialdan maksimum yararlanmaq yükün sürətli və effektiv şəkildə daşınmasını təmin etmək üçün vacibdir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə daşıma problemləri, daşımaların təşkili və idarə edilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi, hüquqi və digər aspektləri bir sıra nəşrlərdə və əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatların böyük bir qrupu daşımaların idarə edilməsi və təşkili, beynəlxalq daşımalarda istifadə olunan fondların istismarı və texniki xidməti kimi tətbiqi məsələlərə həsr edilmişdir. Son zamanlar iqtisadi ədəbiyyatda respublikanın xarici iqtisadi əlaqələri, neft strategiyası və xarici siyasəti, xüsusilə dünya istehsalçıları və istehlakçılarını birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri istiqamətində məsələlər geniş işıqlandırılır. Elmi nəşrlərdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, xüsusən də milli nəqliyyat sisteminin inkişafına dair materiallar yer alır. İlk növbədə ölkə alimlərindən S.Pürhani, A.Bayramov, E.Hacızadə, E.Əliyev, Ş.Hacıyev, E.Eyvazov, N.Balabəyova və digərlərinin əsərlərini qeyd etmək olar. Xarici tədqiqatçılar arasında problemin nəzəri əsasını beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafına və nəqliyyat proseslərinin idarə edilməsinə, ölkələrin nəqliyyat komplekslərinin inkişafının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün kompleks elmi problemlərin həlli, idarəetməyə həsr olunmuş işlənmələr təşkil edir. Ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin və müəssisələrin risklərinin

araşdırılmasına həsr olunan işlər T.Nquen, V.Nikiforov, A.Romanova, E.Sarafanova, E.Prokuşev, E.Ponomareva, V.Kloçkov, A.Rusanova, E.Dudar və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. A.Ruşton, M.Hüqos, K.Qurdin, D.Vud, C.Lin kimi alim və mütəxəssislərin nəqliyyat və dünya iqtisadi problemlərinə dair nəşrləri və monoqrafiyaları da faydalı olmuşdur. Lakin onların əhəmiyyətini azaltmadan onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində hava nəqliyyatının səmərəliliyinin artırılması bu vaxtadək kompleks şəkildə tədqiq edilməyib və aşağıdakı bir sıra aspektlərin araşdırılmasına zəruri ehtiyac duyulur:

- Hava nəqliyyatı ilə həyata keçirilən yükdaşımaların adekvat qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi, yerli məhsulların yeni xarici bazarlara çıxışı və onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- Hava nəqliyyatı vasitəsilə daşımalar üçün marketing baxımından yeni yanaşma və həllərin işlənilməsi;

- Yeni texnoloji nailiyyətlərə uyğunlaşmaq üçün yerüstü sənaye infrastrukturunun modernləşdirilməsi;

- Azərbaycan aviaşirkətlərində, xüsusilə hava yükdaşımaları segmentində istismarda olan təyyarə parkının müxtəlif yükləyiş qabiliyyətli (yüngül, orta və iri tonnajlı) hava gəmiləri ilə modernləşdirilməsi və bu parkın beynəlxalq texniki norma və standartlara uyğun səviyyəyə gətirilməsi;

- Bazar rəqabətini gücləndirmək və iri həcmli, böyük qabaritli yüklərin daşınmasını təmin etmək məqsədilə rampalı xüsusi təyyarələrin istifadəsinin genişləndirilməsi, eləcə də hava yükdaşıma xidmətləri üzrə müasir tələblərə uyğun satışdan sonrakı xidmət sisteminin yenidən qurulması;

- Sərnişin reyslərində hava yüklərinin daşınması prosesinin texnoloji həllərinin yenilənməsi, yüklərin qəbulu, yerləşdirilməsi və boşaldılması üzrə əməliyyatların təkmilləşdirilməsi;

- Mövcud sərnişin təyyarələrinin konversiya yolu ilə xüsusi yük təyyarələri kimi yenidən təchiz edilməsi və bunun hesabına hava

gəmilərinin iqtisadi cəhətdən səmərəli istismar müddətinin uzadılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Bütün bunlar seçilən mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycanın Respublikasının hava nəqliyyatı təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə hava nəqliyyatının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə təsiri, hava yük və sərnişin daşımalarının səmərəliliyinin artırılması üzrə təşkilati-iqtisadi mexanizmlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində hava nəqliyyatının rolunu qiymətləndirmək, hava nəqliyyatı xidmətlərinin iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və bu sahədə təşkilati-iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı **vəzifələrin** həllini nəzərdə tutur:

- Hava nəqliyyatında daşımanın hüquqi-normativ bazasının araşdırılması;
- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaranmasının elmi əsaslarının öyrənilməsi və onun inkişafında hava nəqliyyatının rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Çox illik statistik məlumatlar əsasında Azərbaycan Respublikasında hava nəqliyyatının mövcud durumunun təhlili;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində hava nəqliyyatı xidmətlərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq ehtiyat imkanlarının aşkara çıxarılması;
- Azərbaycanın hava nəqliyyatında xidmətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, yükdaşımaların həcmnin artırılması üzrə təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat aparılan zaman statistik qruplaşdırma, müqayisə, ümumiləşdirmə, dialektik-məntiqi və riyazi-ekonometrik metodlardan istifadə edilmişdir. Xüsusilə, tədqiqat işində dialektik metodundan istifadə etməklə respublikanın hava nəqliyyat

sektorunun xarici iqtisadi əlaqələri ilə bağlı problemlər sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını – Azərbaycan Respublikasının qanunları, ölkə Prezidentinin iqtisadi əlaqələrin inkişafına, nəqliyyat- kommunikasiya şəbəkələrinin genişləndirilməsinə, nəqliyyat sektorunun inkişafına dair Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları, Azərbaycan 2030-Milli Prioritetləri və ona söykənən 2026-cı ilədək sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası, eləcə də son illər tədqiq edilən problemə dair respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi-praktiki konfransların materialları təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müdafiəyə çıxarılan əsas elmi müddəalar aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hava nəqliyyatının rolunun əsaslandırılması və nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqinə ehtiyac duyulmuşdur;
- İri sərnişin və yük aviaşirkətlərinin hava yükdaşımaları seqmentinə çıxışının genişləndirilməsi vasitəsilə iqtisadi inkişafa təsirinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə zərurət yaranmışdır;
- Tədqiq edilən nəqliyyat sahəsinin xarici iqtisadi fəaliyyətdəki inkişaf meyllərinin, amillərin və şərtlərin təsnifləşdirilməsi təyyarə ilə yük daşımalar bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi nəticəsində aşkara çıxarılan ehtiyat imkanlarından istifadə hava nəqliyyatının modelləşdirilməsinə imkan vermiş olacaqdır;
- Azərbaycanda hava nəqliyyatı üzrə logistik əməliyyatların və nəqliyyatdan istifadənin mövcud vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi əsasında sahənin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin formalaşdırılması və onlardan istifadə yük seqmentində əsaslı struktur dəyişikliyinə aparılmasına, hava nəqliyyatının rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsinə imkan vermiş olacaqdır;
- Hava nəqliyyatında yük daşımanın optimallaşdırılması, təyyarələr parkının yüngül, orta və ağır təyyarələr hesabına yenilənməsi zərərin minimuma endirilməsinə və gəlirlərin artırılmasına səbəb ola bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanın dünyanın nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası və dünya nəqliyyat bazarında iştirakı üçün ən yaxşı şəraitin yaradılması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının hərtərəfli iqtisadi təhlildən istifadə etməklə onun geoiqtisadi inkişaf vektorunun təkmilləşdirilməsi yollarının, mövcud iqtisadi sistemin sabitliyinə gətirib çıxara biləcək əsas strateji tədbirləri müəyyən etmək məqsədi ilə iqtisadi əlaqələrin, xarici ticarət əməliyyatlarında nəqliyyat logistikasının metodlarının ardıcılıq, mürəkkəblik, məqsədyönlülük, elmi xarakter, müxtəliflik prinsipləri əsasında həyata keçirilməsinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Bu yanaşma əsasında əldə edilən elmi yeniliklərin əhəmiyyətli aşağıdakılardır:

- Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inkişafında hava nəqliyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzəri-metodik və praktiki aspektləri ilk dəfədir ki, kompleks yanaşma əsasında tədqiq olunmuşdur;
- İri sərnişin aviasiya şirkətlərinin hava yük bazarına girişi və hava yük daşıma segmentinə çevrilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır;
- Ölkədə hava nəqliyyat növləri və vasitələrini əhatə edən logistik əməliyyatların təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilmişdir;
- Hava nəqliyyatında səmərəliliyin qiymətləndirilməsi məqsədilə gəlir-xərc və gəlir-investisiya göstəriciləri arasında sistemli əlaqə əsaslandırılmışdır;
- Hava nəqliyyatında yük daşımaların proqnozlaşdırma modeli təklif edilmişdir;
- Hava nəqliyyatının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinin perspektiv inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müəllifin dissertasiya tədqiqatı zamanı əldə etdiyi əsas nəticələr respublikanın hava nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün metodoloji və nəzəri əsas kimi istifadə edilə bilər. Aparılan təhlillər, dissertasiyada ifadə olunmuş əsas təklif və nəticələr elmi tədqiqatların aparılması üçün, eləcə də digər iqtisadi profillər üzrə mütəxəssislərin hazırlanması prosesində “Dünya iqtisadiyyatı”, “Nəqliyyat

iqtisadiyyatı”, “Xarici iqtisadi fəaliyyət”, “Logistika” kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, Azərbaycanın hava nəqliyyat sisteminin inkişafı üzrə irəli sürülən təkliflər, işlənən proqnoz modeli, inkişaf strategiyası dövlət orqanları tərəfindən kompleks proqramların işlənilməsində, yeni hava infrastrukturunun yaradılmasında, mövcud infrastrukturun maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılmasında, bu sahədə məqsədli investisiya-innovasiya layihələrinin işlənilməsi və həyata keçirilməsində metodiki təminat kimi istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticəsində əldə edilən ilkin şərtlər məqamlar və nəticələr müəllifin dərc etdirdiyi elmi məqalələrdə, beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli elmi konfranslarının fonunda nəşr edilən materiallarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. İşin ümumi həcmi 186 səhifədən ibarətdir. Giriş (12 399 işarə), I Fəsil (75 105 işarə), II Fəsil (79 086 işarə), III Fəsil (58 148 işarə), Nəticə (11 506 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (23 935 işarə) və əlavələr daxil olmaqla ümumi 290 013 işarə sayından ibarətdir. Cədvəllər, şəkillər, qrafiklər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələr nəzərə alınmadan dissertasiya işinin həcmi 236 244 işarə təşkil edir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN MÜNDƏRİCATI

GİRİŞ

I FƏSİL. BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.

- 1.1.Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaranmasının elmi əsasları.
- 1.2.Hava nəqliyyatında daşımaların hüquqi-normativ bazası.
- 1.3.Xarici iqtisadi fəaliyyətdə hava nəqliyyatının rolu və inkişaf meylləri.

II FƏSİL. BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRDƏ HAVA NƏQLİYYATI XİDMƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

- 2.1.Azərbaycan Respublikasında hava nəqliyyat-logistika sisteminin mövcud durumunun təhlili.
- 2.2.Azərbaycan Respublikasında hava nəqliyyatının təşkilinin müasir vəziyyətinin təhlili.
- 2.3.Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hava nəqliyyatı xidmətlərinin qiymətləndirilməsi.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HAVA NƏQLİYYATINDA DAŞIMALARIN PERSPEKTİV İNKİŞAFININ OPTİMALLAŞDIRILMASI.

- 3.1.Hava nəqliyyatında yükdaşımaların perspektiv inkişafı.
- 3.2.Hava nəqliyyatı xidmətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.
- 3.3.Azərbaycanın hava nəqliyyatında daşımaların proqnozlaşdırılması modelinin işlənilməsi.

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ƏLAVƏLƏR

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılmış, obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, quruluşu və həcmi barədə məlumatlar təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın **“Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin nəzəri-metodoloji əsasları”** adlı birinci fəslində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaranmasının elmi əsasları, hava nəqliyyatında daşımaların hüquqi-normativ bazası, xarici iqtisadi fəaliyyətdə hava nəqliyyatının rolu və inkişaf meyilləri öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (BİM) dövlətlər, regional qruplar, transmilli korporasiyalar və dünya iqtisadiyyatının digər subyektləri arasında xüsusi iqtisadi əlaqələrdir. Başqa bir mənbdə isə BİM dedikdə, maddi nemət istehsalı-bölgüsü-mübadiləsi və istehlakı ilə bağlı ölkələrin iqtisadi subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələri və fəaliyyətləri sistemi kimi tərif verilmişdir. Başqa sözlə, daha qısa desək, BİM rezidentlərlə qeyri-rezidentlər (qeyri-rezidentlər müəyyən bir ölkənin subyektı olmayan hüquqi və ya fiziki şəxslərdir) arasındakı münasibətdir.

Hava nəqliyyatı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üçün əhəmiyyətli bir sahə hesab edilir. Bu nəqliyyat növü üzrə hüquqi-normativ bazasının fəaliyyəti, bu sahənin düzgün fəaliyyət göstərməsini, keyfiyyətli xidmət təqdim edilməsini və beynəlxalq ticarətin inkişafını təmin etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətlərin dünya iqtisadi əlaqələrinin inkişafı obyektiv iqtisadi və demokratik sabitliyi xarakterizə edir ki, bu da dövlətlər arasında beynəlxalq normalara əsaslanaraq, o cümlədən nəqliyyat sahəsində onların iqtisadi cəhətdən yaxınlaşmasına səvq edir. Nəqliyyatın inkişafı problemləri dövrümüzün qlobal problemlərindən biri kimi həlli xüsusilə yeni suveren dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda global miqyasda nəqliyyat sistemlərinin daha səmərəli işləməsini təmin etmək məqsədilə çoxsaylı beynəlxalq konvensiyalar

və sazişlər qüvvədədir. Bu normativ-hüquqi aktlar beynəlxalq nəqliyyatın ümumi prinsiplərini, təşkilati əsaslarını və iştirakçılar arasında münasibətlərin qaydalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası dövlət suverenliyi prinsipi əsasında öz hava məkanı üzərində tam nəzarət və tənzimləmə səlahiyyətinə malikdir. Bu, ölkəyə öz ərazisi üzərindən keçən və ya hava limanlarına enən reyslər üzrə marşrutları müəyyən etmək, zəruri hallarda isə hava məkanının müəyyən hissələrini uçuş üçün məhdud və ya qadağan zonalar kimi elan etmək imkanı verir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə hava nəqliyyatının fəaliyyəti və onun inkişafı bir ölkənin beynəlxalq ticarət, turizm, mədəniyyət mübadiləsi və sair sahələrdə özünü ifadə edir. Hava nəqliyyatının inkişaf meylləri isə daha böyük, sürətli və çevik hava nəqliyyatı sistemlərinin inkişafını nəzərdə tutur. Bu, daha böyük hava limanlarının və yeni təyyarələrin tikintisi, təhlükəsizlik sistemlərinin mütəmadi təkmilləşdirilməsi, texnoloji tərəqqi və ənənəvi nəqliyyat sistemlərinin mükəmməlləşdirilməsi kimi bir neçə sahəni əhatə edir. Hava nəqliyyatının inkişafı beynəlxalq iqtisadiyyatın genişləndirilməsinə və dünya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə kömək edir.

Müasir dünya ölkələri arasında ticarət və digər maneələri azaltmaq və ya aradan qaldırmaqla ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin liberallaşması və onların iqtisadiyyatlarının açıqlıq dərəcəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunur. Dövlətlərin sərhədləri iqtisadi maraqların toqquşmasının əsas səbəbidir, belə ki, ölkələr beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində öz ərazilərindən və sərhədyanı rayonlarından səmərəli istifadəyə getdikcə daha çox diqqət yetirməyə başladılar. Bu maraqların həyata keçirilməsində ziddiyyət məhz bu gün ümumi istehsalın həcmi 40 dəfə üstələyən dünya əmtəə və xidmət mübadiləsinin artım templərinin yüksəlməsi dövründə aktuallaşdı. Eyni zamanda, yükdaşımaların artımında da adekvat artım var. Bundan əlavə, demək olar ki, bütün ölkələr bazar iqtisadiyyatının və onun infrastrukturunun inkişafı ilə nəqliyyat xidmətlərinin payının artması ilə xarakterizə olunur¹.

¹ Благодарный Г. Снять барьеры на пути автоперевозчиков//Транспорт России.25.10.2007, №43, стр. 87

Nəqliyyatın yaratdığı istifadə dəyəri məhsulların, malların istehsal yerindən istehlak yerinə qədər məkanda hərəkətidir. Nəqliyyatın digər mühüm fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, insanların və yüklərin daşınması zamanı baş verən təsir müstəqil şəkildə yarana bilməz, saxlanıla və nəqliyyatdan təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirilə bilməz. Nəqliyyat istehsalı prosesi zamanı nəqliyyat xidməti yaradılır və istehlak olunur. Nəqliyyat məhsulları bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün xarakterik olan bütün amillərin təsirinə məruz qalır. Bu, ilk növbədə, yüklərin daşınması üçün tələb və təklif nisbətinin dəyişməsinə, yanacağın qiymətinin dəyişməsinə, müxtəlif dövlətlərin iqtisadi və siyasi əlaqələrinin vəziyyətinə və digər amillərə aiddir².

Müasir beynəlxalq daşımalarda daşımaların əsas hissəsinin multimodal sistemin üzərinə düşməsi bu problemi daha da ağırlaşdırır ki, bu da malların istehsalçıdan istehlakçıya göndərilməsi üçün ən səmərəli nəqliyyat və logistika zəncirlərinin yaradılmasının əhəmiyyətini artırır. Bundan əlavə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, perspektivli istiqamət ayrı-ayrı nəqliyyat növləri arasında rəqabətdən birləşmiş nəqliyyata keçiddir³.

Dissertasiyanın **“Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hava nəqliyyatı xidmətlərinin təşkilinin təhlili və qiymətləndirilməsi”** adlı ikinci fəslində Azərbaycan Respublikasında hava nəqliyyat-logistika sisteminin mövcud durumu və hava nəqliyyatının təşkilinin müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hava nəqliyyatı xidmətlərinin qiymətləndirilməsi göstərilmişdir.

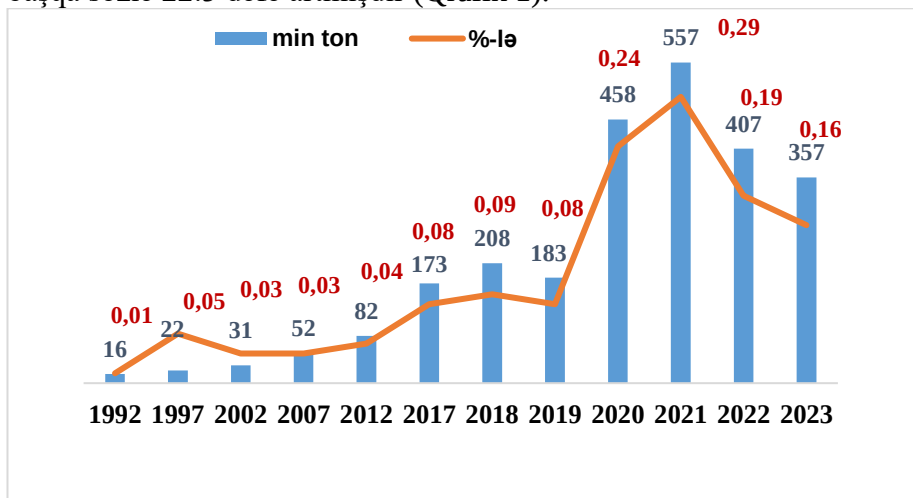
Ölkədə nəqliyyat sahəsinin rolunun aydınlaşdırılması və logistikada problemlərin öyrənilməsi baxımından bu sahənin müasir vəziyyətinin təhlili və inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi vacibdir.

Ölkədə son üç onillik ərzində hava nəqliyyatında daşınan yüklərin həcmi 16 min tondan 2023-ci ildə 357 min tona yüksəlmiş,

² Непомнящий Е.Г. Организация и регулирование внешнеэкономической деятельности. Таганрог. изд-во ТИУиЭ. 2007. - 176 с.

³ Нгуен Т.Х. Формирование эффективных логистических транспортно-технологических систем мультимодальных перевозок//Безопасность движения поездов. 6-ая научно-практическая конференция./ Моск. гос. ун. путей сообщения (МИИТ). М. 2005. с. 11-88.

başqa sözlə 22.3 dəfə artmışdır (Qrafik 1).

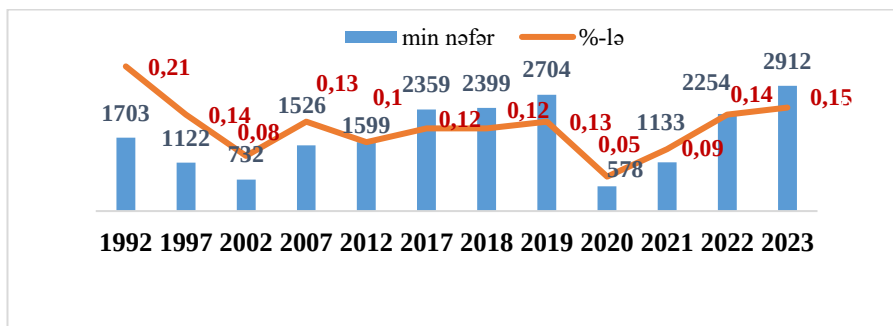
Qrafik 1. Hava nəqliyyatı üzrə yük daşınmalarının və onun nəqliyyat sektorundakı payının 1992-2023-cü illər ərzində inkişaf dinamikası (min ton və %)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib (<http://www.stat.gov.az/source/transport>)

Yük daşımalarında hava nəqliyyatının faizinə bənzər şəkildə, sərnişin daşımalarında hava səyahətinin faizi 1992-2023-cü illər arasında 0,05-0,21 arasında dəyişmişdir (Qrafik 2).

2023-cü ildə hava nəqliyyatı üzrə daşınmalardan əldə olunan gəlirlərin həcmi isə ilbəil artaraq 3.6 milyard manata çatmış, daşınmalara çəkilən cəmi xərclərin həcmi 3.2 milyard manat civarında olmuşdur. Ölkədə hava nəqliyyatı sektorunun nəticə göstəriciləri kimi nəzərdən keçirilən mənfəətin həcmi və rentabelliği də dəyişkən olmuşdur.

Göstəricilərin təhlili nəticəsində məlum olur ki, daşımaların həcmnin artması və müvafiq olaraq daşınmalardan əldə edilən gəlirlərin artması əsas marşrutların uzadılmasının artması ilə düz mütənasibdir.

Qrafik 2. Hava nəqliyyatı üzrə sərnişin daşınmalarının və onun nəqliyyat sektorundakı payının 1992-2023-cü illər ərzində inkişaf dinamikası (min nəfər və %)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib (<http://www.stat.gov.az/source/transport>)

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin inkişafında hava nəqliyyatının rolu da iləbil artmaqdadır. Mövcud dünya statistikasına əsasən, hava nəqliyyatı ilə yük yükdaşımalarının ümumi həcmnin 1%-dən aşağı payına sahib olduğu halda, hava yüklərinin dəyəri üzrə ümumi ticarət dövriyyəsinin təqribən 35-36%-i təşkil edir⁴. Bütün ölkələrdə aviaşirkətlərin rolu xüsusilə vardır və fərqlilikləri ilə seçilir. Azərbaycan üzrə isə yük və sərnişin daşınmaları zamanı ölkənin hava nəqliyyat şirkəti olan Azərbaycan Hava Yolları QSC-nin (AZAL) də əhəmiyyəti və təsiri yüksəkdir.

Hava nəqliyyatının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kompleks yanaşma tələb edir və bunun üçün bir sıra sistem göstəricilərindən istifadə olunur. Bu göstəriciləri əsasən texniki, istismar, iqtisadi və ekoloji göstəricilərlə qruplaşdırmaq olar.

İqtisadi göstəricilər əsasında səmərəliliyin qiymətləndirilməsi zamanı əməliyyat xərcləri hava nəqliyyatında əsas tənzimləyici faktor kimi çıxış edir. Bu xərclərin təsnifatı isə hava nəqliyyatının digər nəqliyyat növlərindən fərqlənən, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik

⁴ Bayramov A. Hava nəqliyyatı sektorunda mövcud vəziyyət və səmərəliliyin artırılması yolları, Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu, Bakı 2019, 20 səh.

olduğunu bir daha göstərir.

Cədvəl 1.

Hava nəqliyyatının səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər

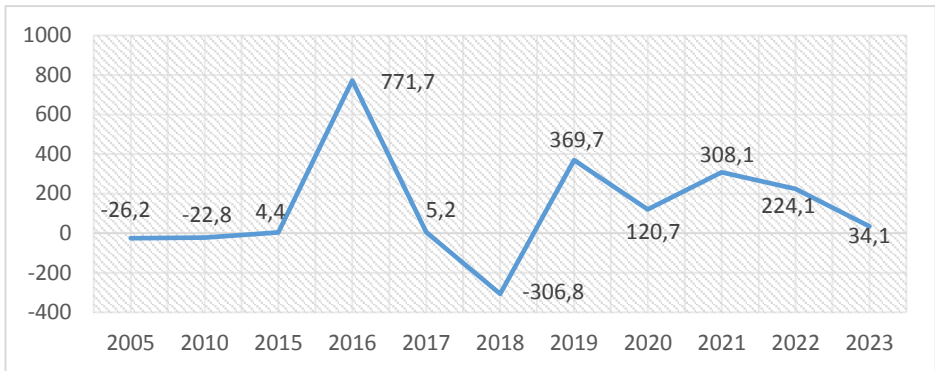
İllər	Daşınmaların həcmi (əldə edilən gəlir) min.man	Əsas kapitala investisiya min. man.	Daşınmalara çəkilən xərc min.man	Əldə edilən ümumi mənfəət (zərər) min.man	1 man daşınmaya çəkilən xərc manat	Rentabellik səviyyəsi, % -lə	İnvestisiyanın gəlirliyi, % -lə
2005	179 527	118 080	210 474	-30 947	1,17	-14.7	-26,2
2006	223 026	107 680	248 414	-25288	1,12	-10.2	-23,6
2007	326 382	82 992	308 667	17715	0,95	5.7	21,3
2008	372 003	99 847	351 164	20839	0,94	5.9	20,9
2009	331 503	31 882	393 650	-62147	1,19	-15.8	-194,9
2010	388 870	214 077	437 695	-48825	1,14	-11.2	-22,8
2015	828 058	397157	810422	17636	0,98	2.2	4,4
2016	1053949	10226	975035	78914	0,93	8.1	771,7
2017	1647341	402197	1626498	20843	0,99	1.3	5,2
2018	2066918	39 410	2187832	-120914	1,06	-5.5	-306,8
2019	2396355	33 578	2272215	124140	0,95	5.5	369,7
2020	3035229	109 685	2902861	132368	0,96	4.6	120,7
2021	3875401	147 135	3422078	453323	0,88	13.2	308,1
2022	4904810	89 244	4704789	200021	0,96	4.3	224,1
2023	3625842	1004695	3283237	342605	0,91	10.4	34,1

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın 2012-2024-cü illər üzrə nəşr edilən “Azərbaycanda nəqliyyat” statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır.

Hava nəqliyyatının səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər cədvəlindən ilkin ümumi məntiqi analizdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, xərc artdıqca, mənfəət düzxətli şəkildə artmır. Bəzi illərdə xərc artsa da, mənfəət azalır və ya mənfə olmur (məs: 2009, 2010, 2018). Digər illərdə isə xərc artımı ilə mənfəət də artır (məs: 2019–2021).

Verilən göstəricilər arasında əlaqəni qiymətləndirmək üçün korelyasiya matrisinə əsasən verilənlərin korelyasiya əlaqəsinin şərhə aşağıdakı kimidir:

Daşınmaların həcmi – Əsas kapitala investisiya (0.26806). Zəif müsbət əlaqə var. Yəni investisiyalar artsa da, daşınma gəlirləri çox güclü şəkildə artmır.

Qrafik 3. Azərbaycanın hava nəqliyyatında əsas kapitala yönəldilən investisiyaların gəlirliliyi (effektivliyinin ROI) əmsalı

Mənbə: AR DSK-nın 2012-2024-cü illər üzrə nəşr edilən “Azərbaycanda nəqliyyat” statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır.

Daşınmaların həcmi – Daşınmalara çəkilən xərc (0.9976). Çox güclü müsbət əlaqə. Yəni daşınmalara çəkilən xərc artdıqca, gəlir də demək olar ki, eyni nisbətdə artır.

Daşınmaların həcmi – Ümumi mənfəət (0.8237). Güclü müsbət əlaqə. Gəlirin artması mənfəətə ciddi təsir edir.

Əsas kapitala investisiya – Daşınma xərcləri (0.2455). Zəif müsbət əlaqə. Daha çox investisiya xərclərin az da olsa artması ilə bağlıdır.

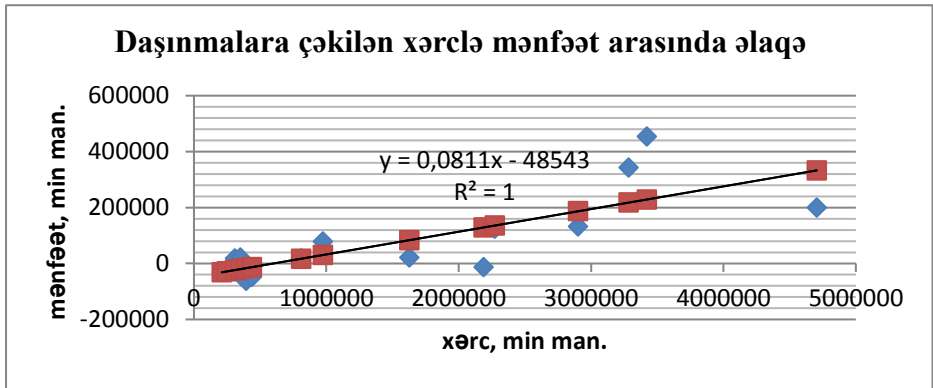
Əsas kapitala investisiya – Mənfəət (0.3981). Orta səviyyədə bir qədər aşağı müsbət əlaqə. İnvestisiyalar mənfəətə təsir edir, amma güclü deyil.

Daşınma xərcləri – Mənfəət (0.7840). Güclü müsbət əlaqə. Xərclər artsa da, bu, ümumi gəliri və nəticədə mənfəəti artırır.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, ən güclü əlaqə xərc və gəlir arasındadır (0.9976). Əsas kapitala qoyulan investisiyanın həm gəlirə, həm də mənfəətə təsiri zəif və ya orta səviyyədədir. Bu o deməkdir ki,

gəlirlər daha çox fəaliyyət xərcləri ilə əlaqəlidir, investisiya layihələri ilə deyil.

Daha əhatəli qiymətləndirmə aparmaq məqsədilə bəzi dəyişənlər üzrə regressiya analizi həyata keçirilmişdir. Ümumi mənzərəni daha aydın təsəvvür etmək üçün daşınmalara çəkilən xərclərlə mənfəət arasındakı korelyasiya əlaqəsi vizual formada göstərilmişdir.

Qrafik 4. Daşınmalara çəkilən xərclə mənfəət arasında əlaqə

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

$$r = 0.78 \text{ p-dəyəri} = 0.0005$$

Hesablamalar nəticəsində daşınmalara çəkilən xərclə mənfəət arasında müsbət və yüksək korrelyasiya ($r = 0.78$) müəyyən edilmişdir. Bu, xərclərin artması ilə mənfəətin də artmağa meyilli olduğunu göstərir. Əldə edilən p-dəyəri (0.0005) 0.05 səviyyəsindən kiçik olduğuna görə, korrelyasiya statistik cəhətdən əhəmiyyətli hesab olunur. Beləliklə, daşınmalara çəkilən xərclərin mənfəət göstəricilərinə təsiri təsdiqlənmiş olur.

Regressiya modelində isə sabit termin -48540 və əmsal 0.0811 təşkil edir. Xərclər sıfır olsaydı belə, ortalama 48,540 manat zərər olar. Hər 1 manatlıq əlavə xərc isə təxminən 8 qəpik mənfəət artımı ilə nəticələnir.

Tədqiqat çərçivəsində daşınmalara çəkilən xərclərin mənfəətə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə sadə xətti regressiya modeli qurulmuşdur. Modeldə asılı dəyişən kimi əldə edilən ümumi mənfəət,

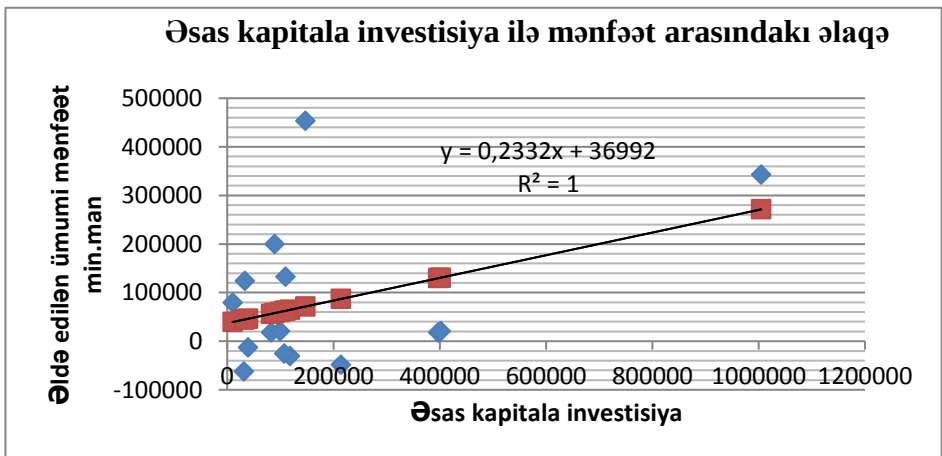
izahedici dəyişən kimi isə daşınmalara çəkilən ümumi xərclər götürülmüşdür.

Bu modelə əsasən, daşınmalara çəkilən xərcin hər 1 manatlıq artımı, orta hesabla, mənfəətdə təxminən 0.0811 manat (8.11 qəpik) artıma səbəb olur. Əldə edilmiş bu müsbət əmsal, xərc ilə mənfəət arasında birbaşa və statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Belə ki, əmsalın p-qiyəməti 0.001 olmuş və bu nəticə 1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik baxımdan əhəmiyyətlidir ($p < 0.01$).

Modelin R^2 əmsalı 0.615 təşkil etmişdir ki, bu da mənfəət dəyişkənliyinin təxminən 61.5%-nin daşınmalara çəkilən xərclərlə izah olunduğunu göstərir. Bu isə modelin kifayət qədər izahedici gücə malik olduğunu deməyə əsas verir.

Nəticə etibarilə, daşınmalara yönəldilən vəsaitlərin səmərəli idarə olunması mənfəət səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir və bu məsrəflərin planlaşdırılması biznesin maliyyə dayanıqlılığı baxımından mühüm rol oynayır.

Əsas kapitala investisiya ilə mənfəət arasındakı regressiya təhlilinə baxaq:

Qrafik 5. Əsas kapitala investisiya ilə mənfəət arasındakı əlaqə

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Qrafikdən də göründüyü kimi, nöqtələr regresiya xətti ətrafında geniş yayılmışdır ki, bu da zəif uyğunluğu təsdiqləyir.

Əldə edilmiş məlumatlar əsasında əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların mənfəətə təsirini qiymətləndirmək üçün sadə xətti regresiya modeli qurulmuşdur. Modeldə asılı dəyişən kimi əldə edilən ümumi mənfəət, müstəqil dəyişən kimi isə əsas kapitalla investisiya gətürülmüşdür.

Bu nəticə göstərir ki, əsas kapitalla yönəldilən hər 1 manatlıq investisiya mənfəətdə orta hesabla 0.2332 manat (23.32 qəpik) artıma səbəb olur. Əmsal müsbət olsa da, bu təsirin statistik əhəmiyyəti yoxdur, çünki p -qiyməti 0.142 olmuşdur ($p > 0.05$). Bu, investisiya ilə mənfəət arasında əlaqənin statistik baxımdan əhəmiyyətsiz olduğunu göstərir.

Modelin izah gücünü göstərən R^2 əmsalı 0.159 olmuşdur. Bu isə mənfəətdə baş verən dəyişikliklərin cəmi 15.9%-nin əsas kapitalla investisiyalarla izah olunduğunu göstərir. Yəni bu model zəif izah gücünə malikdir və mənfəətin formalaşmasında digər amillərin (məsələn, gəlir səviyyəsi, daşınma xərcləri, fəaliyyət səmərəliliyi və s.) daha çox rol oynadığı qənaətinə gəlmək olar.

Qeyd edilən məqamların nəticələri ilə yanaşı, ölkədə mövcud hava nəqliyyatı xidmətinin beynəlxalq münasibətlərdə rolu aydınlaşdırılmalı və səmərəliliyinin artırılması üçün istiqamətlər seçilməlidir. Bu səbəbdən növbəti paragrafda ölkə üzrə beynəlxalq münasibətlərdə hava nəqliyyatı xidmətinin rolu qiymətləndirilmiş, müvafiq olaraq zəruri təhlillər və qiymətləndirmələr aparılmışdır.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan Respublikasının hava nəqliyyatında daşımaların perspektiv inkişafının optimallaşdırılması”** adlı üçüncü fəsilə əsas diqqət hava nəqliyyatında yükdaşımaların perspektiv inkişafı, hava nəqliyyatı xidmətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və Azərbaycanın hava nəqliyyatında yükdaşımaların proqnozlaşdırılması modelinin işlənilməsinə yönəldilmişdir.

Araşdırma nəticələrinə əsasən, mülki aviasiyanın inkişafını məhdudlaşdıran hava yük daşımalarının inkişafı üzrə aşağıdakı problemlər müəyyən edilmişdir:

- Hava yük daşımalarının inteqrasiya oluna bildiyi bir çox ölkələrdə logistika sistemlərinin inkişaf etməməsi, o cümlədən

yükdaşımların yerüstü bazasının müasir tələblərə uyğun olmaması;

- Avrasiya hava yükdaşımları seqmentində yerləşən bir çox ölkələrin hava yükdaşıyıcılarının rəqabət qabiliyyətinin olmaması;

- Hava limanlarının böyük bir hissəsinin, o cümlədən onların yük daşımlarına xidmət qabiliyyətinə görə inkişaf etməməsi;

- Hava limanlarının texniki təchizatının, o cümlədən hava yüklərinin daşınmasına ciddi ehtiyacı olan regionlarda uçuş-enmə zolağının köhnəlməsi;

- Cari və perspektiv hərəkət intensivliyinin yerüstü istehsal bazası arasında uyğunsuzluq;

- Avtomatlaşdırmanın qeyri-qənaətbəxş səviyyəsi və yüklərin daşınması keyfiyyəti.

2015-2017-ci illərdə aviasiya yanacağıının qiymətinin aşağı düşməsinin təsirini də qeyd etmək lazımdır. 2017-ci ildə əməliyyat mənfəət marjası 8%-ə çatan aviaşirkətlərin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrinə təsir etmişdir. Artan sərnəşin axını fonunda Avropanın iri aviaşirkətləri 2018-ci ildə də gəlirliliyini qoruyub saxlaya bilib. IATA-nın məlumatına görə, 2018-2019-cu illərdə uçuşların sayı ildə 3-5%, sərnəşin dövriyyəsi 6-8%, yük dövriyyəsi isə ildə 2-10% artmışdır ki, bunun sayəsində təyyarə yanacağına tələbat əksər digər neft məhsullarına olan tələbatı üstələmişdir. Asiya (xüsusilə Çin və Hindistan) və Yaxın Şərqdə təyyarə yanacağına tələbatın yüksək artım templəri qeyd olunub. Bununla belə, ABŞ ən böyük reaktiv yanacaq istehlakçısı olaraq qalır. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin (IEA) proqnozlarına əsasən, 2024-cü ilə qədər dünyada aviasiya yanacağına tələbat ildə orta hesabla 2,1% artacaqdır. Artım, təyyarə yanacağı istehlakının hər il 1,5% artacağı gözlənilən Cənub-Şərqi Asiya və ABŞ-da istehlakçılar tərəfindən dəstəklənəcək.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, hava limanının və logistika infrastrukturunun inkişafı hesabına yüklərin rəsmiləşdirilməsi sürətini artırmaq üçün ortaya çıxan əlavə imkanlar bir çox kateqoriyalı malların hava nəqliyyatı ilə çatdırılma sürətinə müsbət təsir göstərir. Hava yükdaşımları alt sektorunda sabitliyi təmin edən mühüm amil malların qlobal dünya ticarətinin (elektron ticarətin) effektiv forma və üsullarının dinamik inkişafı olacaq. Bu, aviaşirkətlər tərəfindən nəqliyyat təyyarələri parkının yenilənməsi tempini, göstərilən

nəqliyyat xidmətlərinin növlərinin, marşrut şəbəkələrinin, hava yüklərinin daşınmasına olan tələbatın ilbəil artması ilə əlaqədar tərəfdaşların şaxələndirilməsini sürətləndirəcək. Boeing Korporasiyası hesab edir ki, 2039-cu ilə qədər yük təyyarələrinin qlobal donanmasının 60% artacağı gözlənilir. Dünyada müxtəlif kateqoriyalı ümumi və xüsusi yüklərin hava ilə daşınmasına ehtiyac sürətlə artır ki, bu da problemlərin həllində onlardan istifadəni diversifikasiya etmək imkanı ilə təkmilləşdirilmiş uçuş performansını və istismar xüsusiyyətlərinə malik yeni tipli təyyarələrin yaradılması zərurətinə səbəb olur.

Mülki aviasiyaın öz milli iqtisadiyyatı üçün yaratdığı birbaşa və dolaylı iqtisadi faydaları nəzərə alaraq, dövlətlər bütün maraqlı tərəflər (aviaşirkətlər, hava limanları, aeronaviqasiya xidmətləri orqanları, təyyarə istehsalçıları və hava nəqliyyatı sahəsində) arasında iqtisadi maraqların optimal balansını təmin edəcək mexanizmlər hazırlamalıdırlar. Bugünkü koronavirus pandemiya böhranı aviasiya sənayesinə görünməmiş iqtisadi təsirlər formalaşdırıb və hava nəqliyyatının çatışmazlıqlarını üzə çıxarıb. Hava nəqliyyatının böhrandan sonrakı bərpasına aparan yol misli görünməmiş tədbirlər, o cümlədən innovativ həllərdən istifadə və onların milli hökumətlər tərəfindən həyata keçirilməsini tələb edir.

Elektron ticarətin sürətləndirilmiş artımı, təchizat zəncirinin logistikasının təkmilləşdirilməsi və sürətləndirilməsi, daha möhkəm, paylanmış və idarə olunan təchizat zəncirinin yaranması, pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) istehsalının inkişafı, kiçik təyyarələrin sayının artması, tutumlu özəl təyyarələr, ixtisaslaşmış yük hava yollarının törəmə müəssisələrinin yaradılması yolu ilə iri uzunmüddətli aviaşirkətlərin biznes diversifikasiyasının artması, nəticədə ixtisaslaşdırılmış yük təyyarələrinə ehtiyacın artması gözlənilir.

Nəticə

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə hava nəqliyyatı xidmətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə aparılmış tədqiqat işi zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

 Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər anlayışları nəzəri və praktiki baxımdan bir-biri ilə bağlı anlayışlardır.

Belə ki, dünya iqtisadiyyatı dedikdə beynəlxalq əmək bölgüsü çərçivəsində bir-biri ilə müxtəlif iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni və digər münasibətlərlə bağlı olan milli təsərrüfat komplekslərinin məcmusu başa düşülürsə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər anlayışı isə rezidentlərlə qeyri-rezidentlər arasındakı münasibətləri ifadə edir.

✚ Hava nəqliyyatı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üçün əhəmiyyətli bir sahə hesab edilir. Hava məkanındakı beynəlxalq münasibətlər hüquqi müstəvidə yalnız sazişlərin imkan verdiyi və müəyyən etdiyi normalarla müəyyən edilir. Bu nəqliyyat növü üzrə hüquqi-normativ baza bu sahənin düzgün fəaliyyət göstərməsini, keyfiyyətli xidmət təqdim edilməsini və beynəlxalq ticarətin inkişafını təmin etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır.

✚ Xarici iqtisadi fəaliyyətdə hava nəqliyyatının fəaliyyəti və onun inkişafı bir ölkənin beynəlxalq ticarət, turizm, mədəniyyət mübadiləsi və sair sahələrdə özünü ifadə edir.

✚ Azərbaycanda nəqliyyat sahəsində yaradılmış ÜDM həcmi son iyirmi il ərzində dəyər ifadəsində artsa da, ölkə üzrə cəmi ÜDM-də payı isə aşağı düşmüşdür;

✚ Bu sektor üzrə makroiqtisadi göstəriciləri üzrə əsas kapitalla investisiyalar və orta aylıq nominal əməkhaqqı göstəriciləri istisna olmaqla digər dəyər göstəriciləri ölkə üzrə ümumi payında illər üzrə azalmışdır;

✚ Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin inkişafında hava nəqliyyatının rolu da iləbil artmaqdadır. Bütün nəqliyyat məhsullarında olduğu kimi, hava yolları ilə daşınan məhsullarda istehlakın xarakterində, texnoloji proseslərdə, bazar strukturunda spesifik xüsusiyyətlərə malik sahədir. Xüsusilə qeyd etmək ki, hava nəqliyyatı vasitəsilə əsasən tez xarab ola bilən və dəyəri yüksək olan malların uzaq ölkələrə daşınması üçün önəmli hesab edilir.

✚ Ölkədə son üç onillik ərzində hava nəqliyyatında daşınan yüklərin həcmi 22.3 dəfə, sərnəşin daşınmalarının həcmi 71% artmışdır.

✚ 2023-cü ildə hava nəqliyyatı üzrə daşınmalardan əldə olunan gəlirlərin həcmi isə ilbəil artaraq 3.6 milyard manata çatmış, daşınmalara çəkilən cəmi xərclərin həcmi 3.2 milyard manat civarında olmuşdur. Ölkədə hava nəqliyyatı sektorunun nəticə göstəriciləri kimi nəzərdən keçirilən mənfəətin həcmi və rentabelliği də dəyişkən olmuşdur.

✚ Hava yolu ilə daşınan beynəlxalq yük və səmnişinlərin sayı, dövriyyəsi və digər göstəricilərin müvafiq olaraq hava yolu ilə daşınan cəmi göstəricilərdəki payı xeyli yüksəkdir. Yəni, bu o deməkdir ki, ölkədən hava yolu ilə gedən daşımalardan əksər qismi məhz beynəlxalq əhəmiyyətli, gəlirlərin də əhəmiyyətli hissəsi məhz hava yolları üzrə beynəlxalq daşımalardan əldə olunan gəlirlərə aiddir.

✚ Hava nəqliyyatında gəlirlə xərc arasında olan əlaqə investisiya ilə gəlir arasında olan əlaqədən daha yüksəkdir.

✚ Hava nəqliyyatında səmərəlilik göstəriciləri əməliyyat xərclərinin düzgün idarə olunması ilə birbaşa bağlıdır.

Təklif və tövsiyələr

➤ Azərbaycanın dinamik inkişaf edən iki işgüzar fəaliyyət mərkəzi - Asiya və Avropa arasındakı geo-iqtisadi və geosiyasi mövqeyi ölkənin Avrasiya ticarət əlaqələrinin təmin edilməsində xüsusi rolunu əvvəlcədən müəyyən edir. Azərbaycan ərazisi iki qitə arasında qədim ticarət damarlarının kəsişməsində yerləşir. Asiya və Avropa marşrutları boyunca əsas beynəlxalq nəqliyyat və yük axınları həyata keçirilir, eyni zamanda, Azərbaycanın güclü tranzit potensialından hələ də zəif istifadə olunur.

➤ Milli iqtisadiyyatın inkişafının ən mühüm həlqələrindən biri Azərbaycanın güclü tranzit potensialı kimi resursun reallaşdırılması və Avrasiya əlaqələrinin təmin edilməsi üçün nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Nəqliyyat sektorunun həcmnin artması və iqtisadiyyatın digər sahələrində multiplikator effekti nəticəsində ÜDM-in artmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

➤ Azərbaycanın global hava yükdaşımaları bazarında öz potensialını tam reallaşdırması üçün hava nəqliyyatı sənayesinin yük seqmentində əsaslı struktur dəyişiklikləri həyata keçirmək lazımdır. Bu dəyişikliklər nəqliyyatın inkişafının daha yüksək səviyyəsinə keçidi, həmçinin texnologiyanın, marketinqin və ölkənin maddi-texniki bazasının inkişafını əhatə etməlidir.

➤ Hava daşımaları bazasının inkişafının təhlili göstərir ki, yükdaşımaların diferensiallaşdırılması siyasəti və hava nəqliyyatı xidmətlərinin strukturunun təşkili mühüm rol oynayır. Bu siyasət, xüsusən də səmnişin aviaşirkətləri tərəfindən uğurla həyata keçirilib və

2020-ci ildə koronavirus pandemiyasının iqtisadi təsirini azaltmağa kömək edib.

➤ Hava nəqliyyatı subyektlərinin nəqliyyat strukturları keçmişdə inkişaf etmədiyi üçün hava yükdaşımalarının, xüsusən də elektron ticarət sahəsində aktivləşdirilməsi vacibdir. Təchizat zəncirlərinin səmərəli idarə olunması, onların sürətinin artırılması, iri aviaşirkətlər tərəfindən yük daşımalarına yönəlmiş xüsusi aviaşirkətlərin yaradılması hava nəqliyyatı sektorunun genişlənməsinə səbəb olacaqdır.

➤ Mövcud dəyişkənlik, uzunmüddətli strategiya hazırlayarkən aviaşirkətlərin donanmasını optimallaşdırmağa təsir edəcəkdir. Aviaşirkətlər icarəyə verənlər və digər təchizatçılarla əməkdaşlığını inkişaf etdirmək, hedcinq və sığorta mexanizmlərindən istifadə etmək və bazarın genişlənməsinə daha az risklə hazırlaşmaq üçün kreativ həllər tətbiq etməlidir. Onlar həmçinin təyyarə parklarını və marşrut şəbəkələrini təşkil edərək biznes çevikliyini artırmalıdır.

➤ Hava daşımaları bazarının bütün seqmentlərində səmərəli iştirak etmək üçün ana şirkətin ayrıca törəmə yük aviaşirkətinin yaradılması aviaşirkətlərin maksimum çevikliyini və rəqəbat qabiliyyətini təmin etmək üçün effektiv strategiyalardan biridir.

➤ Hava nəqliyyatının səmərəlilik göstəricilərinə təsir edən əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılması vacibdir. Əməliyyat xərclərində əsas yer tutan yanacaq xərclərinin azaldılması üçün daha səmərəli marşrut planlaşdırması tətbiq olunmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticə və təkliflər müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Hacıyev.M.R., “Nəqliyyat-iqtisadi artımın açarı” / “Fevral Məruzələri - Aviakosmik məsələlərin həllində gənclərin yaradıcı potensialı” adlı IV Beynəlxalq elmi-praktiki gənclər konfransının materialları // -Bakı, -2019, -s.161-164.

2. Hacıyev.M.R., “Azərbaycanda nəqliyyat-logistika kompleksinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi” / Tikintinin iqtisadiyyatı və menecmenti jurnalı // -Bakı, -2022, №3(20), Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, ISSN 2519-2507, -s.71-76.

3. Hacıyev.M.R., “Ölkənin iqtisadi inkişafında hava nəqliyyatının yeri” / Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı // -Bakı, -2022, №4(67), Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, ISSN 2218-91-49, -s.123-129.

4. Hacıyev.M.R., “Пути регулирования рынка транспортных услуг” / Tikintinin iqtisadiyyatı və menecmenti jurnalı // -Bakı, -2022, №4(21), Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, ISSN 2519-2507, -s.197-204.

5. Гаджиев.М.Р., «Социально-экономическое воздействие воздушного транспорта» / «Экономика и предпринимательство» научно-практический-теоретический журнал, Россия // - Москва, -2022, №4(141), том 16, -ISSN: 1999-2300, - стр.1268-1272.

6. Hacıyev.M.R., “Azərbaycanda hava nəqliyyatının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi” / “İpək yolu” jurnalı // -Bakı, -2022, №3, Azərbaycan Universiteti, ISSN 1810-911X, -s.22-34.

7. Hacıyev.M.R., “Xarici iqtisadi fəaliyyətdə hava nəqliyyatının inkişaf meylləri” / Qərbi Kaspi Universitetinin elmi xəbərləri // -Bakı, -2022, №1, ISSN 2789-4606, -s.12-20.

8. Hacıyev.M.R., “Beynəlxalq daşımlar və hava nəqliyyatı” / İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment jurnalı // -Gəncə, -2022, №1(67), Azərbaycan Texnologiya Universiteti, ISSN 2218-91-49, -s.123-130.

9. Hacıyev.M.R., “Hava nəqliyyatının hüquqi-normativ bazasının təkmilləşdirilməsi” / Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Modernləşmənin prioritet istiqamətləri: sosiomədəni və iqtisadi-ekoloji aspektlər” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfransının materialları // -Bakı, -2022, 6 may, -s.162-168.

10. Гаджиев.М.Р., “Эффективность воздушного транспорта Азербайджана” / XIII Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы общества, экономики и права в контексте глобальных вызовов», Россия // - Москва, - 2022, 7 сентябрь, - стр. 291-295.

11. Hacıyev.M.R., “Azərbaycanda hava nəqliyyatının mövcud vəziyyətinin təhlili” / “İpək yolu” jurnalı // -Bakı, -2025, №3, Azərbaycan Universiteti, ISSN 1810-911X, -s.101-108

Dissertasiyanın müdafiəsi 12 iyun 2026-cı il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında (economics.com.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 07 may 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.05.2026.

Kağızın formatı: A5.

Həcmi: 37244.

Tiraj 100.